

ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԸ

Ախսիանի դամբարանը Հայաստանի ուշ հելլենիստական շրջանի թաղման ծեսերի՝ դիակիզման, թաղման կրակի շուրջը կատարված հոգեհացի, զոհաբերության և հեղման արարողությունների մասին լավագույնս պատկերացում տվող հուշարձաններից է:

Դամբարանի վրա չթրծված խոշոր աղյուսներից (6.3x49x20) մոտ 25մ² մակերեսով հարթակ է պատրաստվել՝ դամբարանի ապահովության, փչացումից և օտար աչքից հեռու պահելու, ինչպես նաև վերոհրշյալ ծեսերը կատարելու համար (աղ.1,2):

Թաղումը կատարվել էր դիակիզման եղանակով, որից առաջացած մոխիրը լցվել էր դամբարանում տեղադրված կավե սարկոֆագի մեջ (երկ.՝ 115 սմ, լայն.՝ 57սմ, խոր.՝ 60սմ):

Դառնելով վստիված աղյուսներից՝ կրակը րավակամին մեծածավալ և ուժեղ է եղել: Ինչպես խեցեղեն իրերն են վկայում, դիակի հետ կրակի վրա դրվել են նաև նրա անձնական իրերի մի մասը՝ օծանելիքի անոթներ և այլն: Այսինքն՝ նախքան դիակիզումը կատարել են լվացումներ, մաքմինն օծել անուշահոտ յուղերով, իսկ դատարկ անոթները դրել հետը:

Դիակիզումն, իբրև թաղման ծես, ընդունված է եղել Հին աշխարհի շատ ժողովուրդների կողմից՝ խեթեր, հույներ, հռոմեացիներ: Ուսումնապիროությունները ցույց են տալիս, որ դիակիզումը նորություն չէր և Հայաստանում: Հանդիպում է դեռևս վաղ և ուշքրոնզեդարյան, երկաթի և վաղ հայկական դարաշրջաններում: Այդպիսի թաղումներ պեղվել են Էջմիածնի շրջանի Շրեշ բլուրում և Աբովյանի շրջանի Էլար գյուղում:²⁸ Էլարի դամբարանների մի մասում դիակն այրել են հենց գերեզմանափոսում, անասունների հետ միասին, իսկ մյուսներում զտնվել են այրված ոսկորներով, բրոնզե և երկաթե առարկաներով աճյունակալ սափորներ: Դամբարանների պատերին նկատելի են ծխի հետքեր: Հավանաբար այստեղ ևս դիակիզումը կատարվել է տեղում: Դիակիզմամբ դամբարաններ հայտնաբերվել են նաև Ձվարթնոցի²⁹ շրջակայքում, Լոռիում, Ոսկեվազում, Սևանի ավազանում³⁰ և այլուր:

Ծովակում բացված դամբարաններն անտաշ քարերով պատած ստորգետնյա կառույցներ են: Դրանց պատերի քարերը սևացած են, որը տեղում դիակիզում իրականացնելու արդյունք է: Այստեղ այրված կմախքների հետ մեկտեղ հայտնաբերվել են բրոնզե և կավե իրեր: Դրանց մեջ կան և ընտանեկան (տղամարդու, կնոջ, երեխայի) թաղումներ: Երբեմն դիակների հետ այրել են նաև զոհաբերվող եզներ, ոչխարներ, ծիծեր և այլն: Կան դամբարաններ, որոնք

²⁸ Եր.Լալայան, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1928, № 3, էջ 94 և հտ.:

²⁹ Աշխ.Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1931, էջ 44:

³⁰ Եր.Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 110 և հտ.:

ցածր միջնադարերով բաժանվում են երկու մասի:³¹

Դիակիզումը հաստուկ է եղել նաև ուրարտացիներին: Ալթին-Թեփեի (Ոսկե լուր) ստորգետնյա շքեղ բնակարանապաշտպանականների կողքին առկա են Նոր Արեշի և Մալաթլուի դիակիզումով դամբարանները: Դրանք հանգուցյալի աճյունը պարունակող աճյունասափորներ են ուրարտական տիպի (կարմրավուն) և դամբարանային պարագաներ պարունակող կճուճներ, որոնք դրվել են հաստուկ փորված (ինչպես Նոր Արեշի կոլումբարիում) և բնական փոսերի մեջ (Մալաթլուում): Ժալոռեի ճեղքերը փակել են մանր քարերով, իսկ աճյունասափորները ծածկել տուֆ սալաքարերով:³² Դիակիզումը կատարվել է տեղում: Այդ են վկայում իրերի վրա այրվածքի հետքերը:

Մ.թ.ա. VI-V դդ. դիակիզումով հետաքրքիր կուրգան է պեղվել Շամշադինի շրջանի Գյոզլու կոչվող վայրում:³³ Հելլենիստական շրջանի դիակիզումով թաղումներ հայտնաբերվել են նաև Գառնիում և Արտաշատում: Գառնիում դիակիզումը գույքի հետ կատարվել է տեղում՝ կարասի մեջ:³⁴ Թաղման ժեսը դիակիզումով, հոգեհացով և զոհաբերություններով Արտաշատի հարավարևելյան դամբարանադաշտի ընդերք ձևն է:

Այսօր դժվար է ճշգրիտ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու են այրել մահացածի դիակի: Այս առիթով մասնագետները տարրեր կարծիքներ են հայտնել: Հունաստանում դիակիզման դրդապատճառներն ուսումնակիրող գիտնականները կարծում են, թե այն արդյունք էր քոչվորական և ռազմական կյանքի ոչ բնականոն պայմանների, որոշակի կրոնական աշխարհայացքի, նեխող մարմնի նկատմամբ ունեցած նողկանքի, հոգու երկյուղի, հոգուն օգնելու ցանկության:³⁵

Հնում գոյություն են ունեցել թաղման ռազմագան ձևեր: Սերվիոսը «Էնեականի» մասին տված ռացատրություններում ասում է, թե եգիպտացիները դիակը մշակում, մոմիա էին դարձնում, որպեսզի հոգին երկար ժամանակ չրաժանվի մարմնից, իսկ հոռմեացիները, ընդհակառակը, վառում էին այն, որպեսզի հոգին արագորեն բաժանվեր մարմնից և շտապ վերադառնար իր նախնական վիճակին:³⁶ Սակայն մարդիկ աշխատել են ամեն կերպ իրենց ծանր վիշտն արտահայտել, նվիրատվություններ ու զոհաբերություններ կատարել, հնարավորինս հարմարավետ կացարաններ կառուցել, ուրիշ այլ միջոցներով սիրաշահել ննջեցյալի հոգին, որպեսզի նա իրեն լավ զգա անդրշիրիմյան աշխարհում և կենդանի մարդկանց աշխարհ վերադառնալու ցանկություն չունենա, չհարանա ու չվնասի նրանց: Մինևույն ժամանակ նրանք կարծում էին, թե ռարեկանական հարաբերություններ պահպանելով և մշտապես հոգ տանելով եանգուցյալի հոգու մասին՝ կարող էին նրա ռարյացականությունը շահել և օգուտ-

³¹ *Եր.Լալայան*, Նոր Բայազետի գավառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդես, գ. 15, 1907, էջ 166-173, 175 և հտ.:

³² *Հ.Սարաիրոսյան, Հ.Մնացականյան*, Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, Երևան, 1958, № 10, էջ 63 և հտ.: *Б.А.Кыфтин*, Урартский колумбарий у подошвы Арапата и Куро-Аракский неолит, ВГМ, т. XIII-В, Тбилиси, 1943, с. 4 и сл.

³³ *С.А.Есаян*, Погребения VI-Vвв. до н.э. в горах Шамшадина, СА, № 3, М., 1965, с. 229 и сл.

³⁴ *ժ.Ղ.Խաչատրյան*, Դիակիզումը Հայաստանում (մ.թ.ա. II-մ.թ. III դդ.), ՀՍՍՀ ԳԱ, ԼՀԳ, 1975, № 2, էջ 57-69:

³⁵ *Е.Г.Кастаньян*, Грунтовые некрополи Боспорских городов VI-IVвв. до н.э. и местные их особенности, МИА, № 69, Москва-Ленинград, 1959, с. 271-273.

³⁶ *E.Rode*, Psyche, Bd. I, Leipzig, 1898, էջ 30, ծան. 4.

ներ ստանալ: Դրա համար էլ աշխատում էին կրակի միջոցով հնարավորինս արագ ոչնչացնել մարմինը, որպեսզի կտրվեր մեռյալի հոգին կենդանի աշխարհի հետ կապող թելը:

Հայաստանում դիակիզումը գոյատևում է մինչև քրիստոնեության ընդունումը, թեև նրա հետքերը վերապրուկային ձևով հարատևել են մինչև XX դ. սկզբները: Ըստ թաղման ծեսի՝ ածուխի կտորները և մոխրի մնացորդները համարվում էին կրակով չար ոգիներին վախեցնելու, նրանց փախցնելու, գերեզմանը նրանցից մաքրելու միջոց: Ինչպես նշեցինք, Ախիանի և Արտաշատի դամբարաններում թաղման արարողությունը կատարվել է թաղման կրակի շուրջը, որն ուղեկցվել է զոհաբերություններով և հոգեհացով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել զոհաբերության բոլոր ձևերը:³⁷ Սևանի ավազանի դամբարաններում դիակների հետ միասին հայտնաբերված եզան, ձիու և այլ կենդանիների վառված ոսկորները վկայում են, որ այստեղ առկա է թաղման ծիսակատարության ժամանակ կատարված արյունոտ զոհաբերության ամենաինքնակալ ձևը, երբ կենդանուն մորթելուց հետո մեղքյալի հետ միասին ամբողջությամբ այրում էին: Այդպիսի զոհաբերություն է նկարագրում նաև Հոմերոսը,³⁸ ըստ նրա՝ զոհաբերության ժամանակ նախապատվությունը տրվում էի ցուլերին և խոյերին: Հայաստանում ևս եզը, ձին ու խոյը եղել են զոհաբերության ամենահարգի կենդանիները:

Ախիանի և Արտաշատի դամբարաններում ներկայացված է արյունոտ զոհաբերության ավելի ուշ ձևը, երբ կենդանուն մորթում էին զոհասեղանի վրա, միսը ուտում, իսկ մնացորդները կոտրատած ամանեղենի հետ զցում կիակի մեջ կամ գերեզմանի վրա:

Լուկիանոսը Հաղոմի բերանով պատմում է թաղման արարողության ժամանակ մատուցված փառահեղ ճաշերի, դինու, մեղրի ու կաթի հեղման մասին, երբ մեռածների հոգիները, թռչելով չորս կողմ, հագնում էին գինու, յուղի, ծխի հոտից:³⁹ Ծիսակատարության ժամանակ կատարվող զոհաբերությունները՝ հոգեհաց, հեղումներ և այլն, այնքան խոր արժատներ են ունեցել ժողովրդի մեջ, որ վերապրուկային ձևով շաբունակվել են մինչև մեր օրերը:

Դիակիզումն, անշուշտ, տեղական հին ավանդույթների շարունակությունն է: Սակայն, և՛ դիակիզումը և՛ Հայաստանի հելլենիստական շրջանի ու մ.թ. I-IV դդ. թաղման մյուս ձևերն ու ծեսերը որոշ ընդհանրություններ ունեն մեղծավորարկեյան և այլ հելլենիստական երկրների թաղման ծիսակարգի հետ: Այսպես, ընդհանուր էին կարասների և կավե սարկոֆագների մեջ թաղելու սովորությունը, հոգեհացի ժամանակ անոթների բեկորները և սննդի մնացորդները թաղման կրակի մեջ նետելը, մեղքյալի բերանին կամ ծեռքում դրած, կավե արձանիկներ, թռչնի կամ քարե ձվեր⁴⁰ (Արտաշատ, Ախիան, Դաղոյնք),⁴¹ վեզեր դնելը և այլն:

Այդ ընդհանրություններն, ամենայն հավանականությամբ, արդյունք էին հաբևան հել-

³⁷ *В.С.Зеленица*, Очерки молдавской народной обрядности, Кишинев, 1959, с. 38; *Г.К.Завойко*, Верования и обычаи великорусов Владимирской губернии, ЭО, 3-4, М., 1914, с. 97; *В.Хоружина*, К вопросу о почитании огня, ЭО, 3-4, 1906, М., 1907, с. 159).

³⁸ *Հոմերոս*, Ոդիսական (թարգմ. Ս.Կրկյաշարյանի), Եր. 1957, էջ 146: Նույնի՝ «Իլիական» (թարգմ. Հ.Համբարձումյանի), Եր., 1955, էջ 146:

³⁹ *Lucian*, Chacon, 22.

⁴⁰ Հունաստանում այն կապվում էր թաղման հետ, համարվում էր ամեն հնչի սկիզբը և ծառայում էր որպես մաքրագործող զոհաբերություն:

⁴¹ *С.В.Тер-Аветисян*, Курганы Хасан Калы ("Известия Кавказского историко-археологического института"), Т. IV, Тифлис, 1926, с. 80.

լենիստական երկրների հետ ունեցած սերտ կապերի ու փոխազդեցությունների:

Կավե սարկոֆագը տեղավորված էր արևելյան պասսի երկայնքով՝ ուղղակի սալահատակի վրա: Այն պատրաստված է խոշորահատիկ կարմիր կավոց՝ լավ չթրծած թուխ միջուկով: մակերեսը պատած է դեղնավուն անգորով, փայլեցրած: Իրանը հարդարված է տարրեր հեռավորության վրա տեղադրված, պարանաձև երեք ուռուցիկ գոտիներով: Հորիզոնական կտրած պասսի եզրերը վնասված են, հավանաբար դռան ռացվածքի փոքր չափերի կամ էլ ծանր կափարիչով ծածկելու պատճառով:

Սարկոֆագներում թաղելու սովորույթը գալիս է ուրարտական ժամանակներից: Քարե սարկոֆագներ գտնվել են Արգիշտիխիլիում, Ալթին-թեփեում:⁴² Օշականում հայտնաբերված կավե սարկոֆագի (երկ.՝ 114սմ, լայն.՝ 56սմ, խոր.՝ 26սմ) մի կողմը լայն է, մյուսը՝ նեղ և ունի եռանկյունաձև տեսք: Այն ռաժանված է եղել մասերի և դրվել է 27 կմախքների գլխի տակ: Թվագրվում է մ.թ.ա. VI դ. սկզբով:⁴³ Մ.թ.ա. VI դ. հետո՝ մինչև մ.թ.ա. I դ. կեսերը, կավե սարկոֆագներ մեզ հայտնի չեն, թեև հելլենիստական շրջանի տուֆե, հարթ ծածկով սարկոֆագներ գտնվել են Գեղադիրում:⁴⁴ Սիսիանի կավե սարկոֆագն իր ձևով առնչվում է Պերսեպոլիսի⁴⁵ և Նեմիուդ դադի⁴⁶ հելլենիստական շրջանի կավե սարկոֆագներին: Այդպիսիք հանդիպում են Աշուրում:⁴⁷ Լայն տարածում են ունեցել և Արևելքում: Հայտնաբերվել են Դուրա-Էվոպոսում,⁴⁸ Տիգրիսի ափի Աելևկիայում,⁴⁹ Քիշում,⁵⁰ Բարեյունում,⁵¹ Միջին Ասիայում,⁵² Վրաստանում,⁵³ Ադրբեջանում⁵⁴ և այլուր:

⁴² *Б.Б.Пуотровский*, Искусство Урарту, А., 1962, с. 24.

⁴³ *С.Есаян, А.Калантарян*, Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИФЖ, 1976, № 3, с. 269; *С.Есаян*, Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике, Древний Восток и мировая культура, М., 1981, с. 96, рис. 79, 6.

⁴⁴ *ժ.Դ.Խաչատրյան*, Հնագիտական հայտնաբերություններ Գեղադիրում, ԼՀԳ, 1966, № 1, էջ 83, 84, նկ. 1:

⁴⁵ *E.F.Schidt*, Persepolis vol. II, Chicago, 1957, pl. 86-88; *R.Ghirshman*, Les fouilles de Suse 1946-1951, Revue des Arts, 1951, III, p. 188.

⁴⁶ *David and Joan Oates*, Nimrud 1957, The Hellenistic settlement, Iraq, vol. XX, p. 2, 1958, pl. XXVII..

⁴⁷ *Andrae W. And Lenzen H.*, Die Partherstadt Assur, Leipzig, 1933, Taf. 43, d, h, 45, a-f, 47, h, i.

⁴⁸ *N.P.Toll*, The Necropolis, the Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth season of work 1935-1936, New Haven, London, 1946, pp. 95, fig. 3-5, pl. XXVII-XXVIII.

⁴⁹ *L.Wateman*, Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar, Iraq, Ann Arbor, 1933, p. 48, pl. XVI₂; *Antonio Invernizzi*, The Excavations of Tell Umayr, Mesopotamia, II, 1967, Tonno, fig. 11; *M.C.Cavallero*, The Excavations at Choche "Mesopotamia", II, 1967, Tonno, p. 54, f, fig. 37-42.

⁵⁰ *S.Langston*, Excavations at Kish, vol. I (1923-1924), Pans, 1924, p. 87-89, pl. XXIII, № 3.

⁵¹ *N.P.Toll*, The Necropolis, p. 95; *E.Strommenger*, Grabformen in Babylon, Bagdader mittellungen, Band 3, 1964, Berlin, Abb. 3, 4.

⁵² *Г.А.Пугаченкова*, Новое в изучении Дальверзин-Тепе (к истории бактрийско-кушанской городской культуры), СА, № 4, М., 1971, с. 201, рис. 14.

⁵³ *Н.В.Хоштария*, Археологические исследования Уреки, Археологические находки в сел. Даблагоми и Агаяни, СА, V, 1940, с. 396 и сл.

⁵⁴ *Փ.Ա.Օսմանով*, Бассейн рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай в античное время (предварительное сообщение), СА, М., 1975, с. 194, рис. 6.